

FOLKLORDA FORMELLER

Formels in Folklore

Hüseyinli Şehla Akif Kızı*

Özet: Azerbaycan folkloru, tür itibariyle çok çeşitlidir. Türler, epik anlatımın başlıca özelliği olan tahkiye kanunlarına dayandığı için, onlarda folklor formellerinin de kullanımı tahkiyenin iç kurallarına tabidir. Eğer tahkiye, geniş içeriğe sahipse, konuşmacının hafızasına bağlı olarak formellerin de kullanımına ihtiyaç duyulur. Bu makalede Azerbaycan folklorundaki formellerden bahsedilir.

Açar sözləri: Sihirli masallar, efsaneler, Azerbaycan, folklor

Abstract: Azerbaijani folklore is extensive and diverse in terms of genres and embodied explicitly in a large collection of narratives and implicitly in representational arts. It is based on the narrative rules which is the main feature of epic narration. If the narration is rich, the formels are needed to be used dependantly to the memory of the speaker. The formels in the shape of cast ready in the memory is based on heirdom principles. This article deals with the determination formels in folklore is the folk tradition of Azerbaijanis which has developed throughout the centuries.

Key words: Fairy tales, legends, Azerbaijan, folklore

Formel, konuşmacının alt hafızasında hazır kalıplar şeklindedir ve varislik geleneğine dayanarak belirli zaman çerçevesinde yaşamakta ve transfer olmaktadır. Bu formeller çok olduğundan onları kullanmak konuşmacının işidir. O formelleri ne zaman kullanacağını kendisi belirler. Onun hafızasında giriş, geçiş ve bitiş, formelleri hazır kalıplar şeklinde kalmaktadır. Burada temel konu bu formellerin her birinin birkaç seçeneğinin olmasıdır. Bu formeller anlatıcının alt bilincinde nasıl yerleştirildiğine bağlı olmayarak yerine göre kullanılmaktadır. Bu formeller hem de sentaksa dair dil birimleri olduğundan, anlatıcının dilinde bağımsız parçalar gibi seslenmektedir. Bu parçalar, onun anlatımında birleşerek bileşik formel oluşturmaktadır. Masalda giriş formellerin bileşik şekline çoğu zaman rastlıyoruz. Niçin konuşmacı kısa giriş formelini az veya çok kullanmaktadır? Bu konuşmacının hafızasına bağlıdır. Eğer onun hafızasında bileşik formeller sade

---

* Folklor Enstitüsü, Araştırmacı

formele göre çoğunluk oluşturuyorsa o anlatımda ezberlemek özelliğinden hareketle bileşik formeli kullanılacaktır. Bu konu kaydettiğimiz gibi masalın hacmine bağlıdır. Adeta hacimce az olan masalda kısa giriş formel kullanılmaktadır. Bu özellik süje, imaj, motif vs. masal yapısına bağlıdır.

Epik anlatımda formelin belirlenmesinin iki yolu var. Birinci yolu tahkiyeci kullanır ve metni oluşturur. İkinci yol ise, masalın yapısını bilen dinleyicinin metni duyarken kendi bilincinde bu kalıpları formel olarak algılamasına bağlıdır. Eğer metnin sonunda “Gökten üç elma düştü, biri senin, biri benim, biri de uzakta durarak istemiyorum diyenin” diye bilinen sonu dinleyici duyuyorsa metnin bittiğini anlar. O bu sona bitiş formeli adını koymasa da onun bilincinde bu artık formelin görevini taşımaktadır.

Formellerin belirlenmesi türe göre yapılmaktadır. Formelin anlam çarplarını yansıtan tür, özellikle masaldır. Formel açısından masalın yapısını üç kısma ayırabiliriz: Birinci bölüm giriştir. Hikayeci bu bölümü anlatmadan önce motivasyon oluşturur. Bu motivasyon metne belirlilik veren bölüm gibi dikkat çekmektedir. Örnek olarak, “Bir varmış, bir yokmuş. Çok eski zamanlarda bir adam varmış” cümlelerinde giriş içeriği olduğu için onlar genellikle metnin giriş bölümünde kullanılır. Bu iki cümle temel süreci anlatmak görevini taşımaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz giriş formelin sonuncu kısmındaki “Bir adam vardı” bitişinden sonra gelen “Bir adamın üç kızı vardı. Adam kuşburnu toplayıp satar, bununla da ailesini geçindirirdi. Onlar böylece yarı aç, yarı tok geçinirlerdi” kısmı temel olaya geçmek için motivasyon oluşturur. Böylece formel motivasyonun içeriğine hizmet etmektedir. Formelin içeriğine bağlı olarak motivasyon da genişleyebilir. Motivasyona bağlı olarak formelleri belirlemek mümkündür. Giriş kısmı motivasyona başlangıç formelini oluşturur.

Geçiş formeller ise, daha çok zamanı ve olayları kısaltmak amacıyla kullanılır. Böyle formeller masalın yapısından farklıdır. Örnek olarak, “Az gitti, uz gitti, dere tepe düz gitti” formeli içeriğiyle masal yapısından ayrılır. Burada hareket lakoniktir, içeriğin tasvir genişliği yoktur ve konuşmacının amacına tabidir. Bu açıdan da böyle formeller metnin içinde hemen fark edilir.

Bitiş formellerde ise eylem masalın sonuna kadar devam eder. Anlatıcı olayları sonuçlandırmak amacıyla hazır kalıplar kullanılır. “Onlar yediler, içtiler, devre vurup geçtiler. Onlar sağ, siz selamet olun” formeli bahsettiğimiz kural üzere olayların ve eylemin sona ermesini gösterir ve masalın yapısının edebi açıdan tamamlanmasına yardım eder. Tamamlama formelleri kendileri de çoktur ve konuşmacının tarzına bağlı olarak masalın yapısına göre seçilir.

Folklor formellerinin belirlenmesi türe göre birbirinden ayrılır. Masal ve destanlarda böyle formelleri belirlemek kolaydır. Efsane, rivayet, fıkra ve karavellilerde¹ ise bütün formelleri metin içinde kıyaslama yoluyla belirlemek olur. Aslında bu tarz türlerdeki formeller masal formellerinden çok seçilir. Örnek olarak, masallardaki “Bir varmış, bir yokmuş” kalıbı bu türlerde yoktur. Masallardaki bu formel büyük bir ihtimalle, mit formelinin esasında oluşmuştur. Mit, masala dönüşünce betimlenen süreç türün doğasına uygun olarak zaman ve eylem itibariyle somutlaşır ve çok kısa bir eylem formeline (“Bir varmış, bir yokmuş”a) dönüşür. Mit konu ve içerik bakımından yakınlığına göre kolayca masala dönüşebilir. Bu geçiş sonucunda mit formeli yalnız masal formelinin oluşmasına yardımcı olur.

Formelin oluşmasında da türün özellikleri önem arz eder. Türün oluşmasında zaman etkeni de önemlidir. Zaman etkeni ne kadar belirginse formelleşme süreci yavaş olur. “Zaman” unsurunun etkisi metinde kaybolursa, onu ifade eden başka duygulara ihtiyaç duyulur. Bunlar metinde formeller şeklinde belirmektedir. Örnek olarak, “efsane” ve “rivayet”te zaman etkeni kuvvetlidir. Bu nedenle de bu türlerde zamanın kaybolmaması sonucunda oluşan formelleşme sürecinden çok bahsedemeyiz. Eger “zaman” etkeni metinde kaybolursa, o zaman ona işaret eden net formeller oluşur. Böyle türlere örnek olarak “masal”ı (aynı zamanda “destanlar”ı) gösterebiliriz.

Böylece masalarda zaman kavramı kaybolduğu için metinde geleneksel formellerin hepsine rastlıyoruz. Masalarda süje, kompozisyon vs. dinamiktir. Masal, birkaç olayın süje terkiibinde birleşmesi sonucunda kurulur. Bu olaylar masalda formeller aracılığıyla birbirinden ayrılan süjesinde lakoniklik oluşturan folklor öğeleridir. Masalarda da bu özellikler açısından formeller birkaç kısma ayrılabilir. Giriş formelleri duruma kadar olan süreci yansıtmaktadır.

Masalarda formellerin belirlendiği zamanın metinle ne kadar bağlı olup olmadığına dikkat etmek gerekir. Formelin metinden ayırdedilebilmesi önem taşır. Bu da masalın anlatımını olumlu yönde etkilemektedir. Bu etkileme metin içi formüllerde de vardır. Aynı düzeyde bitiş formeller de masalın sonuna olan dikkati çekmek amacını taşımaktadır.

Masalarda bitiş formeller de özel cümlelerden kurulur. Çoğu zaman masalın sonunda “Masamız burada bitti. Gökten üç elma düştü. Biri benim, biri kendimin, bir de anlatanın” cümlelerine rastlıyoruz. Bu cümlelerle anlatıcı bitiş formeller olarak geçmektedir. Bitiş formellerinin başka tiplerine de rastlıyoruz.

---

¹ Aşık öykülerinin içinde, genellikle gülmeceye dayanan küçük öykü.

Mesela “Onlar kendi muratlarına erdiler. Siz de muradınıza erin”, “Onlar yiyip içip yere geçtiler, siz de yeyin, için, ömür sürün”, “Gökten üç elma düştü, biri benim, biri senin, biri de bacadan bakanın” vs. Bitiş formelleri olmadan biten masallar da vardır. Masalın sonunda formelin kullanılması şart değildir. Yukarıda belirtilen bitiş formeller özel kalıplardır ve anlatıcı bunları kullanarak masalı tamamlar.

Böylece, biz burada formellerin belirlenmesi konusunda masal türüne dayanarak fikir yürütmeye çalıştık. Şu da unutulmamalıdır ki, çeşitli türlerin kıyaslamalı incelenmesi daha geniş bilgi verme olanağı sağlayabilirdi.